

Godset Voergård og dets daglejere 1872–1910

Økonomi, lønninger, boliger og levevilkår på Voergård

Af *Otto Barner*

Voergård som økonomisk enhed

Voergård var i anden halvdel af det 19. årh. et af Nordjyllands største godser. Det var et af de godser, som i perioden efter 1850 oplevede økonomisk vækst, og hvor man ivrigt indførte tekniske forbedringer i driften. Det var også et af de godser, hvor økonomisk vækst og lave lønninger til landarbejderne fulgtes ad. Dette viser jeg i næste afsnit med daglejerne på Voergård som eksempel.

Kilderne til dette afsnit er især regnskabsbøgerne for de forskellige grene af godsets produktion. Det er dels en lille oversigtsregnskabsbog over hele produktionen + indtægter fra tiender m.m. for perioden 1873–1885¹, dels regnskabsbøgerne for de enkelte produktionsgrene: avlsbrug, mejeri, svineavl og skove.² Bortset fra enkelte år findes de bevaret for hele perioden fra 1884–1912. I hvert fald oversigtsregnskabsbogen er – hvis man bedømmer håndskriften – muligvis ført af Voergårds ejer fra 1872–1914, P. B. Scavenius. Det, der kaldes godsregnskaber, vedrører især den smule bøndergods, (11 tdr. htk. i 1872) der var tilbage, og tienderne. Frasalget af bøndergods kan følges gennem jordebøgerne, der er ført a jour næsten hvert år fra 1850 og frem.³ Købekontrakten for Voergård fra 1872 viser et rids af Voergårds samlede økonomiske status det år.⁴ Udviklingen i kvægbestanden kan følges gennem godsets kvægbesætningsprotokoller.⁵ Journalerne over gårdens drift

Otto Barner, f. 1955, cand. mag fra Århus Universitet 1988. Utrykt speciale: »Landarbejdernes levevilkår i perioden 1870–1910...« afleveret ved Århus Universitet 1988.

Voergård er ikke nogen udpræget slægtsgård. Den har gang på gang skiftet ejer ved salg. P. B. Scavenius købte i 1872 gården af kammerherre Rosenørn. Denne havde sammen med to andre medlemmer af et konsortium købt gården i 1841.⁷ I konsortiets og Rosenørns egen ejertid var langt størsteparten af bøndergodset blevet solgt fra. Så sent som i 1850 havde bøndergodset omfattet 174 gårde, 127 huse med jord, og 27 jordløse huse. I 1872 var der kun et par gårde og 11 huse tilbage.⁸

Voergård var kun en af de mange herregårde landet over, som solgte det meste bøndergods i årtierne op til 1870. I kornsalgsperioden fra 1830–75 kunne det langt bedre betale sig for godsejerne at intensivere driften på hovedgårdsjorden frem for at inkassere fæsteafgifter og hoveriydelser fra bøndergodset. Det meste af herregårdenes tilbageværende bøndergods var solgt i 1870. I 1850 ejede godserne 22.435 fæstegårde. I 1873 ejede de kun 8.831 gårde.⁹ Denne udvikling fremmedes yderligere af, at majoraterne i 1850 fik ret til at sælge deres bøndergods. Det havde indtil da været bunden ejendom. Desuden gav Rigsdagen i 1861 godsejerne ret til at inddrage jord svarende til 1/9 af det solgte bøndergods under hovedgårdens egen drift.

I følge jordebøgerne ejede Voergård i 1872 86 tdr., 6 skp., 2 fdk, 1 alb. hartkorn fri hovedgårdsjord direkte under avlsgården, samt 11 tdr. htk. bøndergods. Voergård havde desuden tiender fra 1032 tdr. 3 skp. hartkorn land i Voer og Albæk sogne. Hovedgårdsjorden var i 1872 udnyttet således:¹⁰

845 tdr. land agerjord

361 tdr. land eng

180 tdr. land uudnyttet eng og mose

399 tdr. land skov i Albæk og Voer sogne

Med det tilbageværende bøndergods omfattede Voergård i 1872 i alt 2041, 43 tdr. land.¹¹ Endnu i 1908 blev den sat til den højeste ejendomsskyld i Hjørring Amt. (La Cour, Danske Gaarde). P. B. Scavenius er nok især blevet kendt for sin restaurering af Ingeborg Skeels hovedbygning fra 1500-tallet i perioden 1875–78. Men vigtigere for godsets økonomi var det, at han fra 1874 satte store nybygningsarbejder i gang på avlsgården og intensiverede driften af dens jorder. Mange andre godsejere førte en lignende politik i tiden efter 1850.

Mange herregårde blev restaureret eller ombygget (af og til ret så hårdhændet). Der må have ligget et solidt kapitaloverskud til grund for disse ombygninger. Desuden har man på 63 større herregårde i perioden 1850–80 registreret dræninger af i alt 7300 tdr. land.¹² På Voergård blev så godt som hele mose- og engarealet drænet fra 1874–78. Mange herregårde anskaffede landbrugsmaskiner og nye redskaber såsom kornsåmaskiner og mejemaskiner. I 1872 var der kun optegnet en tærskemaskine på Voergård. I 1882 omfattede »maskinparken« følgende:¹⁴

- 1 lokomobil med damptærskværk
- 1 gødningssåmaskine
- 3 kornsåmaskiner
- 2 kløverfrøsaåmaskiner
- 3 hesteriver
- 2 roesaåmaskiner

Det ser desuden ud til at mejeriet fik centrifuge et af de første år i 80'erne. Mejeriet blev i øvrigt nyinstalleret i en splinterny mejeribygning i 1878. Endelig skal det nævnes, at Scavenius i 1881 købte Dronninglund Storskov på ca. 1500 tdr. land. Alle disse investeringer satte gårdens værdi betragteligt i vejret. I 1885 vurderedes hele Voergårds samlede værdi til 1.184.615 kr. Ved købet i 1872 havde Scavenius givet 610.000 kr. (305.000 rdl.) for gården. Imidlertid måtte Scavenius betale ret byrdefulde prioritetsydelse til de tidligere ejere. Han skulle hvert år svare 15.000 – 16.500 kr. ialt på den konto. Indtægterne fra hele gårdens produktion lå i 1870'erne fra 100.000 – 120.000 kr. årligt. Derfor gav hele godsets regnskab underskud frem til 1878, selv om produktionen i sig selv balancerede.¹⁵

Fra 1878 blev der så overskud på regnskabet. Det svingede en del fra år til år. Men der kom ikke flere år med underskud. Først i 80'erne steg overskuddet. I 1885 beløb det sig endda til 14.213 kr.¹⁶ Derefter kom en mere rolig periode, hvor indtægter og udgifter holdt et nogenlunde konstant niveau. Naturligvis hjalp det på regnskabet, at de store udgiftskrævende arbejder: restaurering af hovedbygningen, det ny mejeri, dræningen etc. stort set afsluttedes omkring 1878. I tiåret 1883–92 lå produktionens samlede overskud på mellem 14 og

21%.¹⁷ Men selv om gården løb godt rundt, var der et problem: Klimaet. Selv da dræningerne var fuldført, samlede der sig i regnfulde perioder ofte store søer på de lavt liggende arealer. Flere gange midt i 1880'erne kom høsten for sent i gang p.g.a. skybrud, eller kornet blev slået ned og rådnete, inden det kunne komme i hus. (Journalerne over gården drift). Så kornavl har ofte været problematisk på Voergård, og man forstår, at Scavenius satsede på mælk og smør.

Voergårds produktion var fordelt på 4 områder: Avlsbrug, mejeri, svineavl og skove. Selv om landbruget fra 1875 og til begyndelsen af 1890'erne var ramt af et stort prisfald på korn efter åbningen af de nye kornområder i USA og andre oversøiske lande, så blev Voergård ikke ramt nævneværdigt af krisen. En del herregårde – især de korndyrkende på øerne – fik svært ved at løbe rundt, mens de kreaturavlende klarede sig bedre.¹⁸ Voergård klarede skærene, fordi hovedparten af indtægterne kom fra den animalske produktion. Næsten halvdelen af indtægterne stammede fra mælk og smør. I årene 1884–92 kom i gennemsnit kun godt 25% af dem fra den vegetabilske produktion. I 1840'erne havde Voergård endnu opdrættet stude, som mange andre jyske gårde – nu var det malkekøer, der gav penge. Desuden ejede Scavenius også en stor svinebestand, som i 1880'erne og 1890'erne leverede 10–15% af indtægterne. Vi kan se på nogle tal for den animalske og vegetabilske produktion for året 1888–89. De væsentlige indtægtsposter fordeler sig således:

TABEL 1. Voergårds indtægter, 1888–89 i kr. (produktionen)

Animalske produkter		Vegetabilske produkter	
Mælk:	25.235,85 kr.	Korn:	17.675,13 kr.
Smør:	23.575,68 kr.	Træ:	5.523,06 kr.
Kreaturer:	6.936,41 kr.	Andet:	1.886,47 kr.
Svin:	10.472,17 kr.		
Andet:	9.137,03 kr.		
Ialt:	75.457,17 kr.	Ialt:	25.084,53 kr.
Samlet produktion: 100.541,17 kr.			

Man ser altså, at lige ved 3/4 af indtægterne det år kom fra den animalske produktion.¹⁹

Landbrugskrisen fra 1875 satte yderligere gang i omstillingen til animalsk produktion, som allerede var begyndt i årene efter 1860. Omstillingen var så meget mere nødvendig, som eksporten udgjorde en stadigt stigende del af landbrugsproduktionen. Fra 1830 til 1881 syvdoledes landbrugseksporten.²⁰ Desuden 3–4 dobles landbrugets maskinkapital i samme periode. I 1879 eksporteredes 39% af den samlede produktion.²¹ Mejerier og svineavl leverede hovedparten af eksporten. Scavenius udvidede da også kvægbesætningen på Voergård. I 1872 var der i alt 307 kreaturer. I 1907 var tallet vokset til 548.²² Heri fulgte han altså med udviklingen. Herregårdene havde før krisen haft et forspring, når det gjaldt forskning og forædling inden for landbruget, lige som de også havde foretaget de største nyinvesteringer. Nu svandt dette forspring ind. Andelsbevægelsens start i 1880'erne og 90'erne betød nemlig, at de mindre landbrug kunne samordne deres investeringer i en mægtig kapitaliseringsbølge. Dermed fik herregårdene påført en hård konkurrence. Et indicium for dette kan være, at salgspriserne faldt lige meget for alle brug under krisen – også for de store over 12 tdr. hartkorn.²³ Andelsbevægelsen befæstede det mindre landbrugs stilling i forhold til godsejerne, samtidig med at den indgik i bøndernes kamp mod godsejerklassens greb om den udøvende magt til 1901. De godsejere, der ville hamle op med denne nye konkurrence, måtte derfor hænge i. Af godsarkivets breve kan jeg se, at Scavenius førte en livlig korrespondance med landbrugs-konsulenter og frøfirmaer om nye afgrøder m.m., og at han kæmpede en stadig kamp for at få sit smørs kvalitet forbedret. I regnskaberne kan man ofte se i 1880'erne, at Thomas Riise Segelcke kom på besøg på Voergård. Han var konsulent fra Det kgl. danske Landhusholdningsselskab og en af foregangs-mændene indenfor mejeribruget. Dette viser, at Scavenius var interesseret i at følge med den nyeste udvikling.

Går vi nu fra produktionens indtægter til dens udgifter, så lå de i 1880'erne og 1890'erne på 80.000–90.000 kr. årligt. Omkring 1910 var de steget til et niveau på 90–95.000 kr. årligt.²⁴ Da indtægterne i denne periode også steg, beholdt gården dog sit overskud. Når udgifterne steg noget efter 1900, så er det et træk, som Voergård havde tilfælles med det øvrige landbrug.

Sv. Aage Hansen mener, at landbrugets udgifter steg fra ca. 1900–1914 p.g.a. større investeringer i maskiner og nybygninger, forøgelse af besætningerne og øgede udgifter til foderstoffer, sæd og levende dyr.²⁵ Forsåvidt angår maskiner og bygninger, så holdt investeringerne i disse poster sig dog nede på ca. 6–9% årligt på Voergård, efter at nybygningsfasen i 1870'erne var overstået. Derimod forøgede Scavenius stadig gårdens besætning af svin og kreaturer. Også på Voergård steg udgifterne desuden til foderstoffer, sæd og levende dyr. I 1891–92 gik 16,8% af udgifterne til denne post. I 1906–07 var dens andel steget til 33,9%.²⁶ Her mærkede Voergård altså udgiftsstigningerne inden for landbruget i årene op til 1914.

Den største enkelte udgift var dog folkelønningerne. I 1891–92 udgjorde de 36,4% af samtlige udgifter. I 1906–07 var deres andel på 33,9%.²⁷ Folkelønningerne var altså ikke steget relativt. Som vi skal se i næste afsnit, var ihvertfald daglejernes lønninger på gården lave, selv med tidens målestok. Man kan spørge, om ikke de lave lønninger til landarbejderne var med til at frigøre kapital til nyinvesteringer på herregårdene. Fridlev Skrubbeltrang mener f.eks., at de lave lønninger i perioden 1850–80 var med til at frigøre kapital til de store grundforbedringsarbejder.²⁸ Netop i denne periode, hvor landbrugets nyinvesteringer var så store, lå landarbejdernes lønninger på et eksistensminimum (se næste afsnit). Indkøbene af nye maskiner m.m. var måske ovenikøbet med til at forværre situationen, fordi de mindske behovet for menneskelig arbejdskraft. Først efter 1880 blev afvandringen fra landdistrikterne til byerne og USA så stor, at efterspørgslen efter arbejdskraft igen steg.

Trods alt klarede de fleste herregårde skærene under landbrugs-krisen. Hans Jensen mener, at det især var proprietærgårdene, der mærkede krisen, mens de store herregårde havde tilstrækkeligt med kapital til at stå krisen igennem. I følge ham var antallet af herregårde og deres hartkorn næsten uændret fra 1855 til 1905. Først med lensafløsningsloven i 1919 fik godsejerklassen et definitivt økonomisk knæk.²⁹ Voergård var i Scavenius's tid en sund bedrift, som klarede sig ved at lægge hovedvægten på den animalske produktion, følge med i tekniske forbedringer og holde lønnen nede.

Daglejerne på Voergård

Der var et stort antal daglejere på Voergård. I 1880 var der i følge godsets daglejerjournaler 101 mænd og kvinder på arbejde på avlsgården. Det er ganske vist kun muligt at sammensætte en statistik, som vedrører daglejernes løn og ansættelse for årene 1877–1889, hvorfra der findes daglejerjournaler bevareret. Her har jeg til gengæld valgt at gå i dybden med de tre år 1877, 1880, og 1887.³⁰ Undersøgelsen omfatter daglejernes dagløn, deres årsløn og tilknytning til Voergård. Desuden har jeg udvidet undersøgelsen til at omfatte daglejernes levevilkår i lidt bredere forstand, hvor kildematerialet gør det muligt. Det gælder især deres familieforhold og boliger og deres placering i det klare hierarki, som fandtes på Voergård i perioden.

Godsarkivets daglejerjournaler er to journaler, en fra 1877–1881, og en fra 1881–1889. Heri står daglejernes navne, dagløn med og uden kost, og deres antal arbejdsdage på gården opført. Fra 1879 kommer der desuden akkorder med i opgørelserne – i starten dog ikke altid med akkordlønnen specificeret. Daglejerjournalerne er en central kilde til dette afsnit. Godsarkivets arbejdsjournaler er meget detaljerede og løber ubrudt fra 1886 til 1912.³¹ De opfører dag for dag, hvilke arbejder, der blev udført, og hvor mange daglejere, karle, polakker, daglejerkoner m.m., der var igang hver enkelt dag. På den anden side kan man ikke følge enkelte daglejere, fordi de ikke nævnes ved navn. Desuden medtager arbejdsjournalerne sjældent arbejdet med dyrene – kun det egentlige markarbejde. De er især blevet brugt til afsnittet om daglejernes arbejdsmæssige rolle på gården. Folketællingslisterne for Voer, Albæk, og Skæve sogne samt for Dronninglund og Hellum sogne er benyttet for 1880, fordi man her kan samkøre dem med daglejerjournalerne. Desuden har jeg benyttet folketællingslisterne for selve Voergård for 1870, 1880, 1890 og 1901.³² Voergårds købekontrakt fra 1872 indeholder en vurdering af gården som helhed og en redegørelse for dens bygninger, daglejerhuse og inventar. Den er både blevet brugt til dette afsnit og til afsnittet om Voergårds økonomi. En vurderingserklæring fra 1882 indeholder oplysninger om gårdens og dens bygningers værdi, samt en ret detaljeret fortegnelse over de forskellige bygningers og boligers inventar.³³ Desuden er benyttet erindringerne fra godsinspektørens datter, Ester

Bentzen, udlånt fra Nationalmuseets etnologiske afdeling i Brede.³⁴ Der er desuden bevaret tegninger af tre huse på Voergård i godsarkivet.³⁵

Desuden har jeg benyttet en del samtidige mere eller mindre landsdækkende undersøgelser af landarbejdernes kår. Med Socialdemokratiets stiftelse i 1871 og den begyndende sociale uro, f.eks. Slaget på Fælleden i 1872, blev der sat fokus på by- og landarbejderklassens kår i Danmark. De besiddende klasser mente ikke længere at kunne ignorere arbejdernes sociale problemer. I de følgende år blev der derfor foretaget nogle store undersøgelser af arbejdernes levevilkår. Allerede i 1874 publicerede Inderigsministeriet således sin »Oplysninger om Arbejdernes Oekonomiske Vilkaar i Kongeriget Danmark«, (som dog led af den skønhedsfejl, at det fortrinsvis var arbejdsgivere og sogneråd, der indgav oplysningerne – altså især den ene part). I 1875 nedsatte man en kommission til undersøgelse af arbejderforholdene i Danmark, som afgav betænkning i 1878. I 1871 og 1888 undersøgte økonomen V. Falbe Hansen grundigt landarbejdernes kår i forskellige egne af Danmark,³⁶ og konkluderede, at store dele af dem levede på eksistensminimum. I 1880 offentliggjorde læge Theodor Sørensen sin meget alsidige »Markarbejdernes Kaar i Jydske Hedeamter« – en samlet levevilkårsundersøgelse af daglejerfamilier i egnen omkring Hobro i 1879.³⁷ Desuden lod Socialdemokratiet selv sin forretningsfører, P. Knudsen foranstalte en undersøgelse af lønninger og levevilkår hos landarbejdere i forskellige egne af Danmark.³⁸ Landarbejderklassen havde fra starten Socialdemokratiets bevågenhed, og man lagde et stort arbejde i at få landarbejderne organiserede, selv om det gik langsomt. Undersøgelsen indgik altså i Socialdemokratiets arbejde på landet, hvilket man selvfølgelig må tage højde for. Desuden foretog Statistisk Bureau i 1892 og i 1901 undersøgelser af lønninger, jordejendom og levestandard hos daglejere og husmænd. Alle disse undersøgelser har stadig en central plads, også i nyere fremstillinger af emnet, som f.eks. i Hans Norbert Lahmes og Henning Grelles bøger.

Derfor mener jeg stadig, de er aktuelle, især eftersom relativt få har undersøgt daglejernes lønninger siden. Jeg benytter derfor nogle af dem til at perspektivere min lokalundersøgelse i dette afsnit.

Daglejerne i landbosamfundet

For at sætte lokalundersøgelsen ind i en sammenhæng, vil jeg give et kort rids af daglejernes placering i det 19. århundredes landbosamfund. Endnu i 1870 arbejdede langt de fleste lønarbejdere i Danmark i landbruget. En opgørelse angiver, at der da fandtes ca. 360.000 landarbejdere mod kun 90.000 arbejdere i industri, håndværk og byggefag.³⁹ Af landarbejderne skønnes henimod 175.000 at have været daglejere. Resten af landarbejderne var stort set tyende, karle og piger, som var underkastet tyendelovens bestemmelser. De blev juridisk betragtet som umyndige og var underkastet deres arbejdsgivers »hustugt«. Desværre har Voergårds godsarkiv meget få oplysninger om tyendet.

Daglejerne skulle derimod i princippet være frie lønarbejdere. Men en stor del af dem havde et hus med nogen jord til. De var på en gang daglejere hos andre og husmænd, som dyrkede et brug på under 1 td. hartkorn. Samtidig måtte langt de fleste husmænd gå på dagleje. 67% af husmandsbrugene var endnu i 1905 på under 2 skp. hartkorn.⁴⁰ Man skønner, at ihvertfald langt de fleste med så små brug har måttet gå på dagleje. Et andet skøn anslår, at husmandsbrugene udgjorde ca. 69% af samtlige brug i Danmark. Disse brug besad kun ca. 10% af landbrugsjorden.⁴¹

Med udskiftningen og landboreformerne i 1700-tallets slutning var i tusindvis af huse blevet oprettet på landsbyernes tidligere fællesarealer. Det var direkte lovgivernes mening, at husmændene/daglejerne skulle være arbejdskraftreserve for det større landbrug. Husene blev sjældent udstykket med mere end 2–4 ha jord, og var derfor oftest for små til, at en familie kunne leve af dem. Dermed var husmændene tvunget til at være daglejere for gårdmænd og godsejere.

Samtidig steg folketallet på landet. Holger Gad opgør, at det 1801 var på 733.000 mennesker og 1870 på 1.341.000 mennesker.⁴² Landarbejderne overlevede, men heller ikke stort mere. I følge præsteindberetninger fra nogle lollandske sogne led ca. 1/4 af husmændene direkte nød.⁴³

Med enevældens ophør i 1848 skete der nogle juridiske forbedringer for husmands/daglejergruppen. Det blev ulovligt at forlange pligtarbejde som del af huslejen eller fæsteafgiften for et hus. Men alligevel levede store dele af daglejerne under

kummerlige vilkår frem til efter 1900. I 1880 fandt læge Th. Sørensen, at kosten alene slugte over 2/3 af budgettet i daglejerfamilierne.⁴⁴ Længe blev en stor del af husene ved med at være leje – eller – fæstehuse. Men i 1893 opgjorde Statens Landbokommision dog, at 81% af dem var blevet selvejerhuse. En del husmænd må altså have haft et minimum af kapital – hvor meget ved vi ikke.

Helt til slutningen af det 19. årh. udgjorde daglejerne langt størsteparten af husmændene. Tilmed gjorde befolkningspresset på landet, at antallet af helt små husmandsbrug steg. Fra 1850–1905 skete der en fordobling af antallet huse med under 2 skp. hartkorn.⁴⁵ Men fra 1880 stoppede befolkningstilvæksten på landet omsider. Udvandringen til USA og til byerne var begyndt. Den kulminerede faktisk i perioden 1880–90. 140.000 personer forlod landdistrikterne. Efterspørgslen efter arbejdskraft på landet begyndte derfor så småt at gå i vejret. Ganske vist er der nok gået nogen tid, før daglejerne mærkede denne udvikling. Kristian Hvidt påviser nemlig, at en meget stor del af udvandrerne fra landet i denne fase var tyende.⁴⁶

Men udviklingen måtte i længden lette presset på jorden og styrke daglejer/husmændenes position noget. Samtidig gjorde omlægningen til animalsk produktion inden for landbruget, at de mindre brug kunne gøres mere lønnende end hidtil, så flere husmænd slap for at gå på dagleje. Med andelsbevægelsens opståen i 1880'erne og 90'erne fik de adgang til et fælles forarbejdnings- og distributionsnet i andelsmejerier og andelslagterier m.m. Samtidig voksede husmandsbevægelsen frem i de sidste år af 1800-tallet – måske som følge af den økonomiske fremgang for husmandsbrugene – og den gav husmændene et organisatorisk løft af betydning. Blot måtte mange husmænd ernære sig som daglejere, også efter 1900, fordi der op gennem 1800 – tallet var oprettet så mange af de helt små husmandssteder med ingen eller næsten ingen jord. Lahme opgør, at der i 1905 var 29. 310 huse helt uden jord.⁴⁷ Der blev stadig flere huse under et par fjerdingkar hartkorn d.v.s. af de, der næppe gav mere udbytte end en stor have.

Følgelig udgjorde daglejergruppen i hele periode 1870–1910 en stor del af husmændene og af landbefolkningen i det hele taget. Et skøn går ud på, at godt 40.000 landarbejdere arbejdede på herregårdene sidst i det 19. årh. Heraf var en stor del

daglejere. Voergårds daglejere er altså repræsentanter for en anselig befolkningsgruppe.

Daglejernes antal og beskæftigelse på Voergård

Relativt få godser har bevaret deres daglejerjournaler til nutiden. Det kan være svært at få et indtryk af, hvor mange landarbejdere, der var ansatte på de forskellige godser. Hvis man på Voergård tæller alle daglejere med, som på et eller andet tidspunkt i løbet af de tre år var ansatte på gården, ser fordelingen sådan ud:⁴⁸

TABEL 2. Alle daglejere fra 1877, 1880 og 1887 fordelt på det antal dage, de var ansatte på Voergård i hvert af de tre år. (begge køn).

Antal daglejere:			
Antal arbejdsdage pr. år:	1877	1880	1887
over 300 dage:	3	3	9
250–300 dage:	0	8	7
200–250 dage:	12	7	5
100–200 dage:	9	9	17
50–100 dage:	15	22	20
under 50 dage:	18	52	39
Antal daglejere i alt:	57	101	97

Meget få daglejere var på Voergård i over 300 dage. I flere ældre undersøgelser, som f.eks. Jørgen Pedersens »Arbejdslønnen i Danmark...« fra 1930, anså man en fast ansat daglejer for at have et arbejdsår på 300–330 dage. Det vil imidlertid være for firkantet at rubricere alle på Voergård med under 300 dage som løst ansatte. Der fandtes trods alt en ikke helt lille gruppe, som havde en del enkelte arbejdsløshedsdage, men var på gården i alle årets måneder. Denne gruppe har jeg valgt at kalde »fastere ansatte«. Min definition på en fastere ansat daglejer på Voergård er, at han skal have haft et arbejdsår på mindst 200 dage og have været på gården i alle årets måneder. Til gengæld er der en stor gruppe, som kun har arbejdet fra nogle få dage og op til sammenlagt et par måneder på gården.

De er defineret som »løst ansatte«. Endelig er der en mellemgruppe, som har arbejdet i op til 6–9 måneder, men er kommet eller forsvundet i løbet af året. Hvad angår kvinderne, er de stort set løs arbejdskraft på gården. Jeg vil i et senere afsnit behandle deres vilkår.

Af tabellen kan man se, at antallet af både daglejere i det hele taget og antallet af fastere ansatte daglejere er steget kraftigt fra 1877 til 1880. Desuden steg beskæftigelsen yderligere fra 1880 til 1887. Af daglejere, som var på Voergård i over 100 dage i årets løb, var der i 1880 27 og i 1887 39 (se tallene i tabel 2). Andelen af daglejere, som mindst befinder sig på Voergård i nogle sammenhængende måneder, stiger altså i 1880'erne. Af journalerne kan man også se, at daglejerne fra 1880 til 1887 fik i alt 21, 2% flere arbejdsdage på gården.⁴⁹

Beskæftigelsen stiger med andre ord kraftigt på Voergård fra 1877 til 1887. Det skal nok ses i sammenhæng med den økonomiske ekspansion, som gården oplevede i samme periode, og som er beskrevet i første afsnit. Efter de store ombygninger af hovedbygning og avlsgård var fuldent, kunne der ansættes flere daglejere. Muligvis har daglejerne overtaget en del af karlenes arbejde (se afsnittet om deres arbejdsmæssige rolle). Så selv om daglejergruppen stadig er meget ustabil, når man følger den over flere år (se næste afsnit), er der trods alt en større del, som nu bliver på gården i mindst nogle måneder. Det ser da også ud til, at fra 1877 til 1887 er der flere fastere ansatte, som nærmer sig egentlig fuldtidsansættelse. I 1880 er der 3 med over 250 arbejdsdage året rundt. I 1887 er der 17. Gruppen af fastere ansatte udgjorde i 1877 11 mænd, i 1880 16 og i 1887 17.⁵⁰

Derimod ser det ikke ud til, at daglejerne gennemgående blev på Voergård i mange år. Af 57 mænd og kvinder fra 1877 genfinder man kun de 19 i daglejerjournalen for 1880. Af de i alt 101 daglejere fra 1880 genfinder man kun 9 i 1887. Hvis man benytter folketællingerne for 1880 og 1890, kan man se, at ud af de 13 daglejerfamilier i gårdens huse i 1880 var der kun en familie tilbage i 1890.⁵¹ Så selv om beskæftigelsen steg, var daglejergruppen som helhed meget ustabil på Voergård. Man kan også se, at det er ret få af de løse sommerfolk, der kommer flere år i træk, og selv en stor del af de fastere ansatte forsvinder efter et par år. Om det så er på grund af de lave lønninger, som vi nu skal undersøge, vides ikke. En anden

årsag til at daglejergruppen var ustabil, var antagelig arbejdsløsheden på landet i 1870'erne og 80'erne. Vi så før, at selv de fastere ansatte på Voergård måtte regne med nogle arbejdsløshedsdage. P. Knudsen skønnede i 1888, at arbejdsløsheden i løbet af et år i landdistrikterne beløb sig til gennemsnitligt 2–8 måneder. Han mente, at landbrugets vidtstrakte anskaffelse af nye maskiner havde forstærket landarbejdernes ledighed.⁵²

Dette virker sandsynligt, når man ved, hvor meget landbruget, ikke mindst herregården, gjorde ud af at anskaffe arbejdskraftbesparende maskineri (se første afsnit). En faktor, der virkede i modsat retning, var afvandringen fra landet efter ca. 1880. Blot var det, som bl.a. Kristian Hvidt viser, tyendet, der var de første til at forlade landbruget.⁵³ Antallet af daglejere på landet faldt endnu ikke i 1880'erne, men først efter århundredeskiftet.

Daglejernes lønninger

Daglejernes lønninger på Voergård var lave, også sammenlignet med lønninger på andre undersøgte herregårde i perioden. Næsten alle mænd fik om sommeren 100 øre pr. dag på egen kost, og 80–83 øre på gårdens kost. Vinterlønssatserne var mere spredte, men lå i de fleste år fra 1877–1889 fra 25–50 øre pr. dag. på gårdens kost. Fra 1880 og frem fik de fleste på gårdens kost 40 øre pr. dag. På egen kost fik man 66 øre om dagen i vintermånederne. I april-maj og september-oktober lå daglønnen et sted imellem sommer- og vinterlønssatserne.⁵⁴

Vi kan prøve at sammenligne daglønnen på Voergård med nogle andre herregårdes daglejerlønninger. Mens den højeste løn for mænd på Voergård var 100 øre på egen kost pr. dag om sommeren, fandt Jørgen Pedersen for 1880'erne en gennemsnitlig dagløn om sommeren på 130–140 øre pr. dag i landets amter.⁵⁵ Dette gennemsnit omfatter både løn på egen og på gårdens kost. Det tilsvarende gennemsnit om sommeren på Voergård lå på 90 øre om dagen. P. Knudsen undersøgte i 1888 lønsatser på 46 herregårde. Flertallet gav fra 130–150 øre pr. dag. Kun en herregård betalte lige så lav løn som Voergård.

De jyske herregårde er klart underrepræsenteret i de to undersøgelser. I perioden kunne der være stor forskel på lønnen i de forskellige egne af landet. Årslønnen svingede i 1871

fra 454 kr. på egen kost i Københavns Amt til 302 kr. i Hjørring Amt.⁵⁶ Hjørring Amt var altså et område, hvor lønnen muligvis har været relativt lav – og det var det amt, Voergård befandt sig i. På Voergård lå gennemsnittet i årsløn for fastere ansatte på egen kost på 270,41 kr. i 1887. Det har også presset årslønnen ned, at selv de fastere havde arbejdsløshedsdage. Nordjylland er, når det gælder daglejerlønninger, et ikke særlig undersøgt område. Min egen undersøgelse af daglønnen på to østjyske herregårde viser på den ene, Tyrrestrup, en sommerdagløn på gennemsnitligt 125 øre i 1887. På Clausholm en sommerdagløn på 150 øre i 1881. Begge steder har det antagelig været på egen kost.⁵⁷ Selv om et lønniveau som på Voergård kan have været almindeligt i Nordjylland, har det formodentligt været lavt sammenlignet med andre steder i landet.

De fastere ansatte daglejere og deres årsløn

Hvad betød dette lønniveau for daglejernes levestandard? Vi kan se på årslønnen og derud fra søge at danne os et skøn over deres realindtægt. Man kan ikke uden videre slutte direkte fra pengelønnen til levestandarden, fordi der ofte blev givet naturalier, dels som fast del af lønnen og dels – ikke mindst – som lejlighedsvis gaver. Falbe-Hansen m.fl. nævner, at disse gaver var meget udbredte sidst i 19. årh., og at mange arbejdsgivere hellere gav gaver i nødssituationer end de hævdede pengelønnen. Man må ikke undervurdere de patriarkalske relationer, der vel endnu i denne periode var udbredte – måske især på bøndergårdene, hvor flertallet var ansatte. I nogle ældre undersøgelser anslog man – uvist på hvilket grundlag – naturalierne til at udgøre gennemsnitligt 10% af lønnen.⁵⁸ De har antagelig været vidt forskellige i omfang og art fra gård til gård. Falbe-Hansen fandt i 1871, at det kun i Københavns amt var muligt for en daglejerfamilie med to børn at opretholde et eksistensminimum for de pengelønninger, han fandt i de forskellige amter i landet.⁵⁹ I Københavns amt var lønnen på egen kost på 454 kr. om året i snit. I 1871 var daglejernes lønninger med andre ord meget lave. Frem til århundredeskiftet ser de ud til at være steget en smule. Jørgen Pedersen fandt, at den gennemsnitlige årsløn på egen kost steg fra 409

kr. i 1877 til 512 kr. i 1902. Først hen imod 1910 begyndte lønnen at stige i et noget stærkere tempo.⁶⁰

I 1877 havde selv de fastere ansatte daglejere på Voergård mange arbejdsløshedsdage. Årslønnen blev derfor ekstremt lav. 9 ud af 11 fastere ansatte tjente under 200 kr. i årsløn! 5 af dem gik på gårdens kost. Det gav en lavere pengeløn. De tjente gennemsnitligt 173,15 kr. i 1877. Daglejerne på egen kost fik 208,57 kr. i snit. 10 år senere tjente de 9 fastere ansatte på gårdens kost i snit 180,06 kr. i årsløn. De 8 fastere ansatte på egen kost fik i snit 270,41 kr. det år. Man ser altså, at forskellen mellem gruppen på egen og gruppen på gårdens kost bliver større.⁶¹

Det skyldes i første række, at der fra 1879 indførtes akkordarbejde på Voergård, og at de fastere ansatte på egen kost fik en stor del af akkorderne. De fastere ansatte på egen kost fik ca. 80% af det samlede antal arbejdsdage på akkord. Af regnskabsbøgerne kan det ses, at man efter 1895 udbetalte 30–40% af lønsummen til daglejerne som akkorder. I 1880 havde den tilsvarende andel været 3,3%.⁶² I flere artikler i bl.a. Ugeskrift for Landmænd fra perioden anbefalede man indførelse af akkorder på godserne. Derved håbede man at øge forskellene i lønninger, så de ekstra produktive arbejdere blev belønnet.⁶³ Med sin interesse for en effektiv drift af Voergård kan Scavenius have haft en lignende tanke. Når det var de fastere ansatte, der fik akkorderne, tyder det på, at man ville knytte de mere rutinerede daglejere til Voergård.

Men selv med akkorder var lønningerne på Voergård meget lave. P. Knudsen fandt i 1888 en gennemsnitsdagløn på herregårde på ca. 400 kr. på egen kost, og 238 kr. på gårdens kost.⁶⁴ Læge Th. Sørensen, der i 1880 undersøgte løn og levestandard hos husmænd og daglejere (de fleste var jo begge dele) fandt, at de fleste af dem tjente mellem 300 og 400 kr. om året.⁶⁵ Og på Voergård var det højeste gennemsnit som sagt 273 kr. årligt på egen kost i 1887.

Skøn over daglejernes levestandard

Hvad var konsekvenserne af sådan en løn? Hvad betød den for daglejernes og deres familiers levestandard? Vi har ikke bevaret husholdningsregnskaber eller lign. Vi ved ikke, hvad

Voergårds daglejere fik at spise i deres hjem, eller hvordan de f.eks. gik klædt. Men vi kan prøve at slutte os løseligt til en mulig levestandard ud fra de samtidige undersøgelser af emnet.

I den nævnte undersøgelse fra 1880 fandt Th. Sørensen, at kosten alene slugte fra 69–75% af budgettet hos de jyske daglejere, hvis husholdningsregnskaber han undersøgte. Der var andre udgifter som brændsel, tøj, husleje, o.l. Med andre ord havde de fleste af disse daglejere kun lige råd til det allermest nødvendige.⁶⁶ Og flertallet havde en årsløn på 300–400 kr. – Umiddelbart virker det vanskeligt at tro, at Voergårds daglejere kunne overleve på de lønninger, de fik.

Men som sagt kan man ikke slutte fra pengelønnen og til en angivelse af daglejernes levestandard i det 19. årh. Især ikke, fordi der så ofte fulgte naturalier med lønnen, og fordi så mange daglejere ved siden af var husmænd med et større eller mindre stykke jord. Med til naturalierne vil jeg regne gårdens kost.

Det har været meget vanskeligt at finde ud af, hvor mange daglejere på Voergård, der havde et hus med jord ved siden af. Folkene i gårdens huse, de såkaldte »Pulsfolk« (Pulsen var navnet på det engdrag, hvor husene lå) fik løn på egen kost. De udgjorde det store flertal af de daglejere på gården, som fik denne form for løn. I 1880 fik 17 mænd og kvinder fra Pulshusene løn på egen kost – ud af i alt 24 på Voergård. Desuden fik de gratis brændsel, græsning til en ko, foder til koen, og gratis skummetmælk fra mejeriet.⁶⁷

I følge skemaerne for Voer, Albæk og Skæve sogne i Indenrigsministeriets undersøgelse fra 1872 har en del husmænd i disse sogne omkring Voergård haft håndværk som bierhverv, f.eks. træskomageri. Vi ved ikke, om Voergårds daglejere også har haft dette – det fremgår ikke af skemaerne for Voergård.

Af andre ekstra indtægter er der ikke mindst konens indtægt ved lønnet arbejde. Her kan vi kun regne med de koner, der også havde arbejde på Voergård. I 1887 var der 11 af daglejernes koner og en datter, som arbejdede på gården. Alle undtagen en var pårørende til fastere ansatte eller til daglejere, som ihvertfald havde været der i nogle måneder. Fem af dem kunne tjene mellem 50 og 100 kr. i det år. En væsentlig biindtægt, når mandens årsløn sjældent oversteg 300 kr. på egen kost.

Fire af konerne var gifte med fastere ansatte daglejere. Derfor kan vi beregne parrets samlede årlige pengeindkomst på Voergård.

Her følger de fire pars samlede årsindtægt i 1887 med konens andel af indtægten angivet i %:⁶⁸

TABEL 3.

	tjente i alt
Ægtepar 1:	290 kr. (22%)
Ægtepar 2:	335 kr. (19%)
Ægtepar 3:	310 kr. (11,6%)
Ægtepar 4:	209 kr. (19.3%)

Vi må tage højde for, at mange af de andre daglejekoner kan have arbejdet andre steder end på Voergård, og således have skaffet familierne en vigtig ekstra indtægt, som vi ikke kender.

Flertallet af Voergårds daglejere fik løn på gårdens kost. Som sagt boede de fleste på egen kost i 1880 i gårdens huse. I 1877 arbejdede 33 ud af 97 daglejere på gårdens kost, i 1880 gik 77 ud af 101 på gårdens kost, og i 1887 gjaldt det for 68 ud af 97. I 1880 fik 10 ud af 16 fastere ansatte mænd løn på egen kost, mens kun en af de løst ansatte mænd gik på egen kost. I 1887 gik også kun en enkelt løst ansat på egen kost. De øvrige 17 fik kosten på gården. Resten af daglejerne på egen kost var enten mænd, der var på gården ihvertfald nogle måneder ad gangen, eller kvinder fra gårdens huse – i 1880 7 kvinder i alt.⁶⁹

Det var åbenbart især daglejere, som var på gården i lidt længere tid – for det meste mænd fra gårdens huse eller deres koner – der fik løn på egen kost. Næsten alle løst ansatte mænd fik løn på gårdens kost.

Hvad betød forskellen mellem de to lønsystemer for daglejerens selv og for hans familie? Som bekendt fik mændene på gårdens kost i sommertiden i reglen 80 øre om dagen, mens de på egen kost fik 100 øre. Årslønningen blev derfor også væsentlig mindre, som vi så ovenfor.

Man har ofte antaget, at løn på egen kost var mest udbredt på herregårdene i modsætning til bøndergårdene. Men også på andre herregårde har daglejerne fået løn på gårdens kost –

omend måske på et mindretal af dem. P. Knudsen fandt i 1888, at der på 9 ud af 46 undersøgte herregårde blev givet løn på gårdens kost.⁷⁰ Endnu i 1892 viste Statistisk Bureau i sin undersøgelse, at der i gennemsnit over hele landet var 50–60 øres forskel på daglønnen under de to systemer.⁷¹ Falbe-Hansen fandt både 1871 og i 1888, at årslønnen for faste daglejere på gårdens kost lå 150–200 kr. under årslønnen på egen kost.⁷² På Voergård fik de fastere ansatte på egen kost i snit 270,41 kr. i årsløn i 1887, mens de, der gik på gårdens kost, fik 180,06 kr. det år. Her gør det forskellen endnu større, at de fastere ansatte på egen kost også fik det meste akkordarbejde, som gav mere end daglønnen.

Men trods alt var forskellen mellem dagløn på egen og på gårdens kost noget mindre på Voergård, end den f.eks. var i Statistisk Bureaus undersøgelse. Man kan spørge sig selv, om ikke det kunne være hip som hap for daglejeren selv, om han indirekte betalte for maden på gården ved at få en mindre pengeløn – især når maden, som vi skal se, var rimeligt god. Men en meget stor del af daglejerne i det 19. årh. var gifte med forsørgerpligter. Man kan forsøge at regne mandens kost på gården med i familiens totalindkomst, som Statistisk Bureau f.eks. gjorde det i 1901. Her viste det sig, at mandens kost kunne sluge op til 40–50% af familiens totalindkomst.⁷³ Der blev derfor mindre til fordeling mellem familiens øvrige medlemmer. På Voergård lå årsindtægten hos familier med manden på gårdens kost i reglen på højst 200–300 kr, selv hvis konens bidrag regnedes med. Niveauet var lavere end selv hos de jordløse daglejere, hvis levestandard Th. Sørensen undersøgte (se nedenfor). Så alt i alt var det for daglejere med kone og børn en ringere situation at arbejde på gårdens kost. Selv om forskellen mellem daglønnen under de to systemer måske var mindre på Voergård end i Th. Sørensens undersøgelse, var lønniveauet jo i forvejen lavere end mange andre steder. Dertil kom det faktum, at akkordarbejdet stort set gik til folk på egen kost. Familiens øvrige medlemmer måtte blive sorteper i systemet. Næsten alle løst ansatte daglejere gik på gårdens kost. De havde altså en mindre indkomst at ernære familien for end daglejerne i gårdens huse. De løst ansatte daglejere skulle desuden i sommertiden konkurrere om ansættelsen med de sæsonarbejdere, som godset hentede fra udkantområderne Rå-

bjerg Sogn og Læsø – og efter 1905 fra Polen. De har derfor stået virkelig svagt i forhold til godset.

Ser vi nu på kosten i daglejerfamilierne, så fandt Th. Sørensen, at kosten hos daglejerfamilier med nogen jord var væsentlig bedre end hos de jordløse familier. Daglejerfamilierne med jord havde således i reglen adgang til ost, æg, fisk, mælk og nu og da kød. De jordløse familier, hvor manden arbejdede på egen kost, kunne have adgang til mælk, smør og ost, men derimod ikke til kød og æg. De værst stillede familier var de jordløse med manden på gårdens kost. Her bestod dagens menu i hovedsagen af brød, grød, kartofler, flæsk, fedt og skummetmælk. Maden var tilmed ofte knapt tilmålt. Ovenikøbet var den samlede indtægt hos de jordløse familier – både på egen og på gårdens kost – større end den pengeindtægt, vi lige fandt på Voergård. Den lå i snit på 438 kr hos Th. Sørensens jordløse familier.⁷⁴

Konklusionen må derfor blive, at familierne i gårdens huse blev hjulpet noget af de naturalier, de fik, selv om lønnen var ringe. Bl.a. har de muligvis fået mælk fra deres ene ko. Men for de øvrige daglejere kan levestandarden have været ret pauver, medmindre de havde væsentlige ekstraindtægter ved siden af pengelønnen.

Kvindernes vilkår på Voergård

Med det leveniveau, som vi lige har set i daglejerfamilierne i det 19. århundredes sidste årtier, var det ofte nødvendigt, at alle familiemedlemmer arbejdede, når de overhovedet kunne. Således anfører Fridlev Skrubbeltrang, at mindst 33.000 børn måtte arbejde for andre i landdistrikterne i 1872. Der findes næsten ingen oplysninger om børnearbejde på Voergård.⁷⁵ Kvinderne måtte ofte gå på dagleje. Man kan følge kvindernes tilstedeværelse på Voergård gennem de almindelige daglejerjournaler, og deres andel af arbejdet i arbejdsjournalerne. Man kan formode, at konen hos de daglejere, der havde et hus med rimeligt meget jord til, ofte er blevet hjemme for at passe familiens husdyr og jord. Men hos de helt eller næsten jordløse daglejere har konen meget ofte selv måttet gå på dagleje. Det gjaldt ofte, hvis familien havde lejet eller fæstet huset af arbejdsgiveren. Det var tit en betingelse, at hun skulle arbejde

på gården. Desuden strammede en del godser deres betingelser på dette punkt henimod 1900. Da pigerne begyndte at bortvandre fra landbruget i denne periode, forlangte mange godser, at daglejekonerne fra godsets huse skulle malke køerne dagligt. Fra 1899 til 1912 var der dagligt fra 4 til 8 koner i gang med at malke Voergårds køer.⁷⁶

Disse malkekoner arbejdede året rundt på gården. Men ellers var kvinderne næsten udelukkende løs arbejdskraft. Fra de tre år 1877, 1880 og 1887 har jeg i alt fundet 63 kvinder på Voergård. Heraf har kun seks arbejdet i over 100 dage i et år. Over halvdelen af kvindernes arbejdstid gik med høstarbejde. De var ikke en helt lille gruppe blandt daglejerne på gården. For de tre år fordeler antallet af kvinder sig således:⁷⁷

1877: 14

1880: 20

1887: 27

Mellem en femtedel og en fjerdedel af arbejdsstyrken var kvinder. Deres andel af arbejdsdagene var i følge daglejerjournalerne i 1870'erne og 80'erne omkring 10–11% i snit. Men i følge arbejdsjournalerne gik kvinderne i perioden derefter ud af det egentlige markarbejde. I 1907 udførte de kun 2,6% af arbejdsdagene i dette.⁷⁸ Det tyder på, at kvinderne efter århundredeskiftet fortrinsvis har været ansatte som malkekoner.

Godt halvdelen af kvinderne fik løn på egen kost. De blev i daglejerjournalen udtrykkeligt kaldt »pulskoner«. Det har sandsynligvis været koner fra gårdens huse, Pulshusene. Der var stort set ingen kvinder om vinteren før 1899 på gården. Derimod fik kvinderne på egen kost i forsommeren i reglen 100 øre om dagen, og i juli-august endda 105 øre om dagen. – lidt mere end mændene. Jeg har ikke kunnet finde nogen forklaring på dette. Derimod fik kvinderne på gårdens kost ofte mindre end mændene – 60–70 øre om dagen. De 8 kvinder fra Læsø, der arbejdede på Voergård i sommeren 1887 fik fra 60–80 øre på gårdens kost i de 4–6 uger, de var på Voergård.⁷⁹

Kvinderne på Voergård var – med undtagelse af malkekonerne fra 1899–1912 – stort set løs arbejdskraft. Kvinderne kunne i perioden kun indtjene et supplement til mandens løn. Til gengæld kunne deres bidrag til familiens samlede indkomst være ret afgørende, som vi før så det. Især gjaldt dette for malkekonerne. De, der blev på gården et helt år igennem, tjente

fra 100–180 kr i årets løb. Men alligevel var kvindernes rolle i perioden klart den at være reservearbejdskraft og at supplere mandens indtægt.

Daglejernes arbejdsmæssige rolle på Voergård

Daglejernes arbejdsmæssige rolle i forhold til de øvrige landarbejdere på Voergård kan gøres op ved at tælle de forskellige grupperes arbejdsdage i arbejdsjournalerne. Da der ikke findes bevarede lønningsbøger for tyendet på Voergård, kan det være vanskeligt at se, hvor stor en del det udgjorde af den totale arbejdsstyrke. Dog kan man af folketællingerne se, hvor mange karle og piger, der boede på gården på optællings-tidspunktet. Tallene ser således ud:⁸⁰

TABEL 4. Antal karle og piger på Voergård.

År	Karle	Piger
1880	24	14
1890	2	—
1907	7	3

Disse tal er meget usikre, fordi folketællingerne kan være foretaget på tidspunkter om vinteren, hvor der har været en død periode i arbejdet, og altså relativt få folk. Men i 1890 har der utvivlsomt været ret få karle på Voergård. Det fremgår nemlig af gårdens arbejdsjournaler, at daglejerne i det år udførte ca. 70% af markarbejdet målt i dage. Der synes også på det tidspunkt at have været generel mangel på tyende. Afvandringen fra landet satte for alvor ind fra ca. 1880, og i følge Kristian Hvidts disputats var Nordjylland og ikke mindst sognene omkring Voergård områder med en relativt stor udvandring til USA. I daglejerjournalen for 1881 nævnes der da også et enkelt tilfælde, hvor en daglejer er taget til Amerika. Det skønnes, at antallet af tyende på landet gik ned med ca. 22.000 personer fra 1870 til 1900.⁸¹ Og tyendet udgjorde en stor del af udvandrerne. Bl.a. har dets ufrie juridiske stiling vel motiveret tyendet ret kraftigt til at forlade landbruget.

Antallet af daglejere må efter århundredeskiftet igen være faldet ret drastisk. Hvor de i 1890 udførte 70% af markarbej-

det, udførte de i 1907 kun 33%.⁸² Karlenes andel var til gengæld igen steget – fra 6 til 40%. Man kan jo ikke udelukke, at flere af Voergårds daglejere lige efter 1900 har fået mulighed for at etablere sig som selvstændige husmænd. Der blev faktisk stiftet en del husmandsforeninger i den østlige del af Vendsyssel lige efter 1900. Men de kan også være blevet trængt bort gennem rationaliseringer i arbejdet på gården. Det samlede antal arbejdsdage om året faldt fra 9998,25 i 1887 til 7831 i 1907.⁸³ Det antal dage, hvor man tærskede korn, blev næsten halveret i samme periode. Og daglejerne havde haft næsten 75% af arbejdsdagene med tærskning. Der blev på mange større gårde anskaffet damptærskeværker eller tærskeværker med hesteomgang i 1800-tallets sidste årtier. Det betød antagelig bortrationalisering af en del landarbejdere.

To andre landarbejdergrupper på Voergård var »råbjerg-erne« og »læsøpigerne«. Råbjergerne var fiskere fra Råbjerg sogn, som i 4–6 uger om sommeren arbejdede på Voergård. De var i reglen omkring 20–25 mænd og kvinder, som kom og tog afsted i samlet trop. De boede i et særligt hus, kaldet »råbjerg-huset« i 1870'erne. De fik lidt mere i løn end de øvrige daglejere – i følge de få bevarede lønregnskaber omkring 120 øre pr. dag, muligvis fordi de var deciderede høstarbejdere. De kan have været en hård konkurrent om arbejdet i forhold til de øvrige løse daglejere – hvilket måske har været godset kærkomment. »Læsøpigerne« var piger og koner fra Læsø, som også kom i 4–6 uger om sommeren på gården. De fik fra 60–80 øre om dagen på gårdens kost (kun et enkelt lønregnskab indlagt i daglejerjournalen fra 1887 er bevaret). Fra 1904 fortæller arbejdsjournalerne, at råbjergere og læsøpiger næsten forsvinder fra Voergård. De er muligvis blevet erstattet af polakkerne, som fra 1905 og frem i følge arbejdsjournalerne hvert år arbejdede på gården fra april til oktober. De var hvert år rundt regnet 20–25 mænd og kvinder. Desværre ved vi meget lidt om dem. Netop omkring århundredeskiftet begyndte mange godser at importere polsk arbejdskraft, ikke mindst på Lolland-Falster. I følge arbejdsjournalerne udførte polakkerne i 1907 25,5% af de samlede arbejdsdage på gården det år. De har altså muligvis erstattet en hel del løse daglejere.

Bosted og boliger

Det er kun for året 1880, at man kan samkøre daglejerjournaler med en folketælling for Voergårds vedkommende. Folketællingen 1880 blev udført 1. febr. dette år. Det betyder bl.a., at en del løst ansatte daglejere fra sommerperioden ikke kan findes i folketællingslisterne. Jeg har afsøgt samtlige sogne op til en afstand af 13–14 km fra Voergård. Alligevel har jeg kun fundet 55 ud af 101 daglejere fra dette år. En af grundene er, at over 20 af dem ikke går under fuldt navn i journalerne. En anden forklaring kan være, at mange af de løst ansatte og af de daglejere, der kom i løbet af året, ikke har boet i nærheden af Voergård, før de blev ansatte. Mange daglejere har vandret fra gods til gods. Det gjaldt f.eks. for mange af de, der i halvtredserne indsendte deres erindringer fra århundredeskiftet til Nationalmuseets etnologiske afdeling.⁸⁴

Af de 55 af begge køn, som kan identificeres, boede 17 i Pulshusene, 17 boede rundt om i Voer sogn, heraf mange i Agersted by, 8 i Albæk sogn, 2 i Skæve sogn og en enkelt i Helligum sogn, ca. 12 km. vest for Voergård. Af de fastere ansatte boede langt de fleste i Voer sogn. Desuden boede der 10 daglejere i selve gårdens bygninger – nogle dog kun i kort tid. Af dem er de to røgttere og to andre staldkarle. Måske har de daglejere, der skulle passe dyrene, måttet bo på gården.⁸⁶

I hele perioden 1870–1910 var der daglejerhuse tilknyttet Voergård. I 1880 boede i alt 17 familier i »Pulshusene«. I følge Ester Bentzen, inspektørdatteren, hørte der noget jord til.⁸⁶ Hvor meget ved vi ikke. Hun nævner, at daglejerne lånte hest og plov af Voergård. Denne praksis var almindelig blandt husmænd og daglejere i det 19. årh. Kun 16% af husmændene på Sjælland havde i 1872 egen trækraft. Ofte måtte de låne trækraften af en gårdmand eller en godsejer mod at arbejde nogle dage gratis for ham.⁸⁷

De 17 familier boede fordelt på 10 huse. 13 af dem var daglejerfamilier. I de fleste af husene var der to familier. Der er bevaret tegninger fra 1870'erne af tre huse. Et er et enfamilieshus, Pulshus 3.⁸⁸ Det andet er et unavngivet tofamilieshus, og det tredje er et forslag til at ombygge gårdens karetmagerhus til bolig for to familier. Tager vi det unavngivne tofamilieshus først, så er det indrettet således: Hver familie har egen stue og sovekammer, men de deler køkken med

bageovn og gang. I gavlene har hver familie lo og lade. Til beboelsesrum har familierne hver i sær til rådighed:

En stue på ca. 21 kvadratmeter

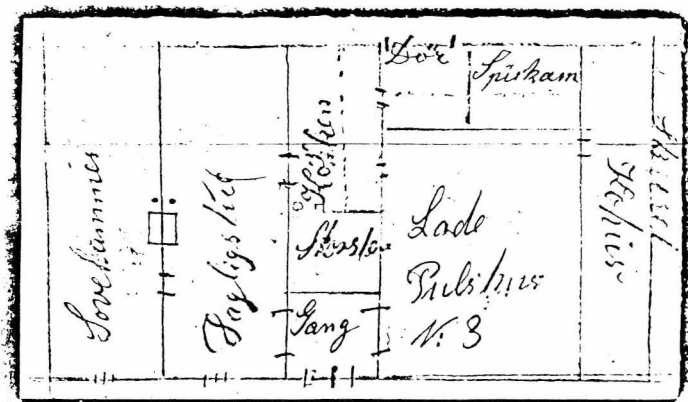
Et sovekammer på ca. 13,5 kvadratmeter

Fælles køkken på ca. 7,5 kvadratmeter

og så en lille forgang (se tegning)

Hvis man nu »deler« køkkenarealet mellem familierne, så har hver af dem i alt haft ca. 39 kvadratmeter til egentlig beboelse.⁸⁹ Pulshus 3, hvor der boede én familie, havde i alt et areal på 85 m². Heraf var næsten halvdelen dog kostald og lade. Bag forgangen lå en stor skorsten, antagelig med bageovn, og et lille køkken på 5–6 m². Så var der en dagligstue og et sovekammer på hver ca. 14 m² i forlængelse af hinanden, og en lille forgang. Hele beboelsesarealet fylder med køkken ca. 35 m².⁹⁰ I karetmagerhuset ville hver familie få ca. 55 km² beboelsesareal iflg. tegningen – bedre end de andre eksempler. Blot ved vi ikke, om det faktisk blev bygget om efter tegningen.

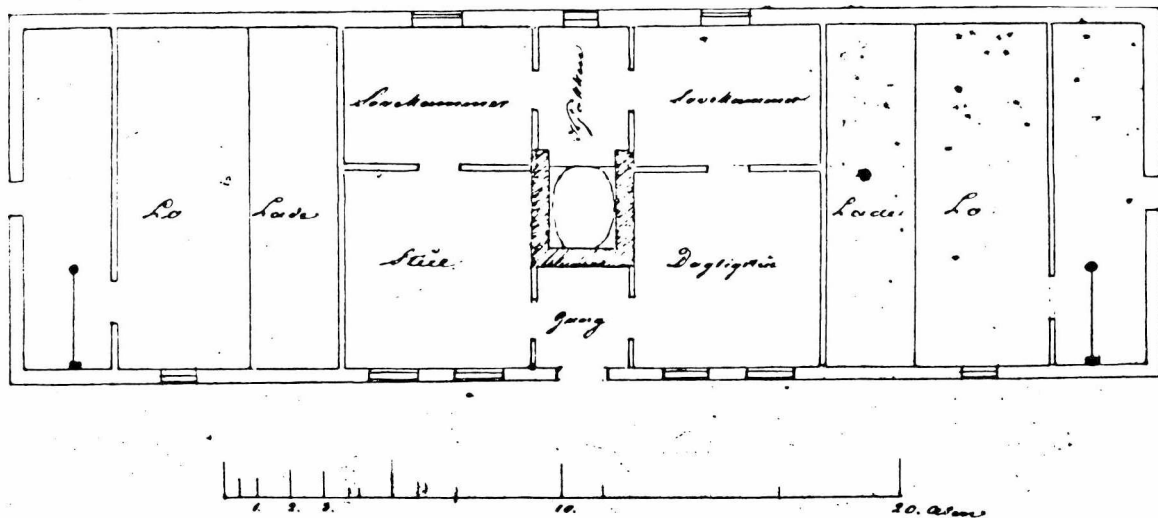
Da daglejerfamilierne på Voergård gennemsnitligt bestod af 6 hjemmeboende personer, har hver familiemedlem haft ca. 6,5 m² til rådighed. En- og toværelsesboliger til arbejderklassen, selv til familier med mange børn, var almindeligt udbredte i perioden såvel i by som på landet. Dog har landarbejderfamilierne muligvis haft lidt bedre plads end de dårligst stillede i byerne, især København. Her var 20% af samtlige boliger i 1870 etværelseslejligheder.⁹¹ Landarbejderhusene har sandsynligvis været forskellige fra egn til egn. Tager vi Frilandsmuseets landarbejderhus fra Englerup ved Roskilde, så havde det lo, kostald og et lille kammer, men kun ét kombineret sove- og opholdsrum til familien. Huset var et fæstehus under Ryegård. Til beboelse var der: En stue, der som sagt også tjente som soverum, på 17,3 m², et kammer på 3,6 m², og en forstue på 7,7 m². Tilsammen 28, 6 m² – altså et mindre beboelsesareal end Pulshus 3. Huset tjente o. 1900 som bolig for en familie med børn. Hele huset var på 72,4 m². Alder angives ikke, men det var åbenbart et »ældre hus« i 1900.⁹² Kun få landarbejderhuse havde i flg. P. Yde Andersen to stuer.⁹³ I et husmandshus fra Store Lyngby ved Arresø var der

Længden	23	Alen
Breden	9	—
Høiden	3 ½	—

Tegning af Pulshus 3 på Voergård, som det har set ud i 1870'erne. Tegningen er sandsynligvis en skitse, men de rigtige mål står bagpå og vises i original nedenunder. Fundet i pakke med tegninger fra 1870'erne (G 31,103 i Voergårds godsarkiv). Huset må være bygget om inden 1880, da det angives i folketællingen 1880, at der bor to familier.

kun en stue til beboelse. Huset er dog ældre end vor periode – antagelig fra udskiftningstiden o. 1780–1800.⁹⁴ Men på den anden side har mange af disse udskiftningshuse været i brug helt op mod vor egen tid. Bortset fra at rummene var små, har Pulshusene måske endda ikke været blandt de værste, fordi der dog var to omtrent lige store beboelsesrum plus køkken. Men der var stadig ikke megen plads til hver enkelt beboer med de familiestørrelser, som fandtes blandt daglejerne på

Tegning af unavngivet landarbejderhus fra 1870'erne i godsarkivet på Voergård (G 31,103) fundet sammen med tegningen af karetmagerhuset og tegningen af Pulshus 3.

Voergård. Iøvrigt havde såvel Pulshusene som de andre nævnte eksempler bevaret den ældgamle danske inddeling af stuehuset med beboelse i den ene ende og stald i den anden ende af huset – en inddeling med rødder helt tilbage i jernalderen.

Familiestørrelse

I perioden 1870–1910 var der langt klarere skel mellem de sociale klasser, når det gjaldt forhold som f.eks. fødselstal og familiestørrelse end i dag. F. eks. havde embedsmandsfamilier i København i 1905 gennemsnitligt 2,7 børn, mens gårdmændene havde 4,0 børn i snit og landarbejderne 4,3 børn i snit.⁹⁵

De 13 familier i Voergårds daglejerhuse havde 4,15 børn i gennemsnit. Vi må huske, at det er de hjemmeboende børn, som folketællingen medtager – der kan have været en del ude at tjene hos andre, som det jo var almindeligt udbredt. Antallet af børn fordeler sig således på familierne:⁹⁶

TABEL 5. Familiestørrelse, Antal børn

1 familie med 7 børn
3 familier med 6 børn
2 familier med 5 børn
2 familier med 4 børn
2 familier med 3 børn
2 familier med 2 børn
1 familie med 1 barn

I alt 13 familier med 54 børn

I 6 af familierne har fra 7–9 personer skullet dele et beboelsesareal, der som nævnt må have ligget på måske 35–40 m² – ihvertfald i få tilfælde over 50. Da totalindtægten i familierne højst har ligget på 300–400 måske en smule mere om året, har der i de mest børnerige familier ikke været mere end 40–50 kr. i indtægt pr. person – et niveau, der kendetegner de dårligst stillede familier i Th. Sørensens undersøgelse fra samme år.

Familiestruktur

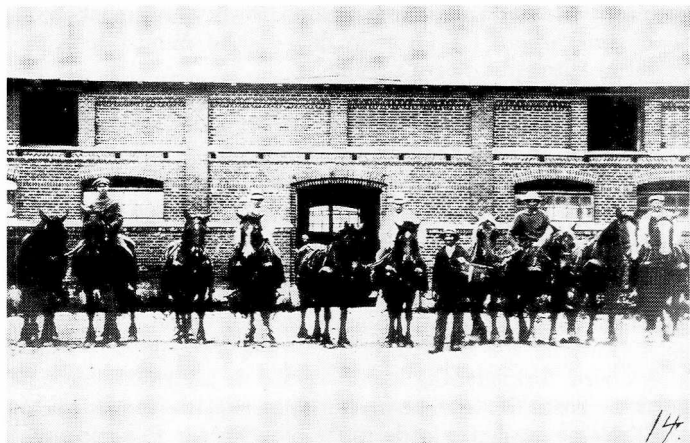
Den engelske familiehistoriker Edward Shorter har vist, at strukturen med mange personer i et eller et par rum var almindelig i det førindustrielle Europa.⁹⁷ Og industrialiseringen var kun lige begyndt i Danmark ca. 1880. Shorter hævder også, at kernefamilien var den grundlæggende enhed i det europæiske familiemønster. I de ejendomsbesiddende klasser, som større bønder, købmænd m.m. blev ægteskaber indgået langt mere af fornuftsgrunde end ud fra følelser. Konsekvensen var bl.a., at aldersforskellen mellem ægtefællerne kunne være stor, og at ægteskaberne blev indgået sent. I de besiddelsesløse klasser, giftede man sig i følge ham allerede fra 1800-tallets begyndelse ud fra følelser. Det skulle medføre yngre giftealder og mindre forskel mellem ægtefællernes alder.⁹⁸

Folketællingen 1880 angiver ikke, hvornår ægtefællerne i daglejerfamilierne på Voergård blev gift. Men jeg har søgt at slutte mig til ægteskabets begyndelse ud fra det ældste barns fødsel. (Naturligvis kan ægtefællerne have undfanget dette uden for ægteskab). Hos 11 af de 13 familier kan vi finde dette tidspunkt. I 9 tilfælde var en af ægtefælderne under 25 ved det ældste barns sandsynlige undfangelsestidspunkt. I 6 af disse 9 tilfælde var manden under 26. Endelig var aldersforskellen mellem de to i 8 ud af 13 tilfælde under 5 år.⁹⁹

Den lillebitte population af daglejerfamilier passer således fint ind i hypotesen om, at arbejderklassen giftede sig i en ung alder og med en relativt jævnaldrende partner. Vi ved ikke, hvad Voergårds daglejerpar har følt for hinanden – men chancen for at de har giftet sig ud fra følelser er i hvertfald til stede. Kernefamilier var daglejerfamilierne på Voergård ihvertfald. Kun i et enkelt tilfælde boede mandens mor hos familien – ellers bestod husstandene af forældre og børn.

Hierarki, omgangsformer og mad på Voergård

En større herregård var endnu på den tid ofte en verden for sig med måske op til 100–150 mennesker boende på selve gården og i dens landarbejderhuse. Det fremgår bl.a. af gamle landarbejderes og forvalteres erindringer, at der var et klart mar-

keret socialt hierarki på herregårdene. Typisk kunne der på en herregård være følgende »led«: Først godsejeren selv og hans familie, hvis de boede på gården. Så var der på større herregårde ofte en inspektør, det øverste administrative led. Ester Bentzens far var som omtalt inspektør på Voergård. Så fulgte forvalterne. På Voergård var der både en forvalter og en underforvalter.¹⁰⁰ Dernæst kom forskellige »funktionærer« med selvstændige arbejdsopgaver: Fodermesteren, mejeristen, husjomfruen, der bl.a. stod for bespisning af folkene på gården. Godserne havde endnu sine egne håndværkere, meget typisk smed og tømrer foruden evt. bødkere, hjulmænd, sadelmagere m.fl. På Voergård var der i 1880 både en smed, en smedesvend, en karetmager og en møllersvend. Desuden var der omkring århundredeskiftet adskillige landvæsenselever. De fandtes i perioden på mange herregårde. En del endte som forvaltere eller inspektører på godserne.

Forvalteren var i reglen landarbejdernes direkte overordnede. I erindringerne fra »Herregårdsliv« er han en central figur. Ofte satte han folkene i gang om morgenen og var med i marken. Hans rolle er ikke helt entydig. Der er eksempler på forvaltere, der kunne støtte landarbejderne overfor herskabet, f.eks. i klager over maden. – Noget der ofte forekom. De gamle landarbejdere kan også fortælle om afholdte forvaltere. Men

de måtte ofte finde sig i en grov tone. Prygl hørte måske ikke til dagens orden. De forekom dog – ikke mindst hvis forvalteren følte sin autoritet truet.

Hierarkiets rangorden kunne bl.a. markeres i tiltaleformerne. På Voergård blev inspektørparret tiltalt »Inspektøren« og »Fruen« af de andre ansatte. Forvalteren, fodermesteren, gartneren og landvæsenseleverne blev tiltalt med efternavn og »De«, mens karle, piger og daglejere blev tiltalt ved fornavn.¹⁰¹

Ved måltiderne spiste man fire forskellige steder på gården. I inspektørens stue spiste inspektørfamilien, husjomfruen, husholdningseleverne og forvalteren/forvalterne. I elevstuen spiste kusken, gartneren og landvæsenseleverne. I folkestuen spiste karlene ved et bord, og røgttere og svinepassere ved et andet bord, formodentlig sammen med de andre daglejere på gårdens kost. Der må have været et skel mellem karle og daglejere på gården, når de spiste hver for sig. Pigerne spiste også for sig selv i køkkenet.

I 1880 boede der i alt 153 mennesker på selve Voergård og i gårdens huse. Lad os tage en oversigt:¹⁰²

Af funktionærer var der: Forpagteren, godsforvalteren, forvalteren, underforvalteren, mejeristen og mejersken.

Af håndværkere: Smeden, møllersvenden, gartneren, karetmageren, og smedesvenden – alle gifte undtagen smedesvenden.

Derudover: Tre smedelærlinge og en landvæsenselev.

Af hustyende var der seks hos godsforvalteren, forvalteren, smeden og i mejeriet.

Af andet tyende var der: 24 karle, 11 mejeripiger og 3 andre piger.

Af daglejere: 10 boende på gården, 13 mænd og 12 kvinder i Pulshusene med deres i alt 54 børn. Af kvinderne arbejdede nogle stykker på gården på egen kost.

Man kan ud af en vurderingserklæring fra 1882 få et indtryk af de forskellige trin i hierarkiet.

I følge denne havde underforvalteren på sit kontor (der muligvis samtidig har været beboelse): Bogskab, bord, klædeskab, servante, sengested, lampe, lygte, spejl, to spytbakker, nøglebræt, gardiner og tæppe.

En af håndværkerne, nemlig mølleren, havde på sit værelse kun et bord, en stol, et sengested og en lygte. Af karlene havde kun avlskarlen eget kammer med et sengested og to lygter.

Desuden var der 4 karlekamre med hver to sengesteder og en bæk, og et karlekammer med tre senge og en bæk. Mejeripigerne sov alle ti i et kammer, de øvrige i 2- og 3-sengs kamre. Desuden spiste karle og daglejere også i 1880 hver for sig. Daglejerne havde deres egen spisestue.¹⁰³ Det tyder på, at der har været et skel af en eller anden art mellem de to grupper.

Med andre ord var hierarkiet på Voergård synligt i alle livets forhold – helt ned til den lille enkelthed, at ladefogden fik snaps og en ekstra skefuld sirup til pandekagen! Ligeledes fik gårdens håndværkere kaffe eller te to gange om dagen, og mere brød end landarbejderne.

Arbejdstid og mad på Voergård

Ester Bentzen fortæller følgende om arbejdstiden på Voergård: Fodermesteren, røgterne og staldkarlene stod op allerede ved 3–4 tiden for bl.a. at fodre heste. Kl. 6 skulle karle og elever være i gang i staldene. Kl. 6.30 var der morgenmad, og kl. 7 rykkede man i marken. Her fortsatte man – med middagshvil – til kl. 18. Disse oplysninger er svære at vurdere. På andre herregårde kunne man være i marken allerede ved 5–6-tiden i følge erindringerne fra »Herregårdsliv«.

Der findes faktisk bevaret en ugekostplan for de landarbejdere, der gik på gårdens kost – tyende og daglejere. Det er Ester Bentzens mor, inspektørfrue Emilie Christensens husholdningsbog fra 1898. Heri findes en kostplan for hver af ugens dage i maj. Man kan identificere tre daglige måltider: Morgenmad, middag og eftermiddagsmad. Da middagen antagelig har ligget midt på dagen efter landlig skik, er det ikke helt klart, hvad man har spist til aften.¹⁰⁴

Om morgenen fik folkene hver dag et stykke bart smørrebrød og et stykke med ost. Om eftermiddagen fik man en ostemellemmad. Middagsmaden var mere varieret. Vi kan stille ugens kostplan op:

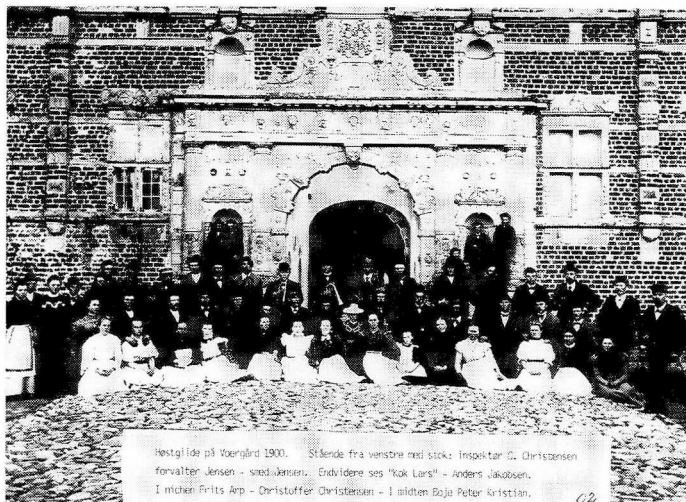
Mandag: Sødgrød med pandekager.

Tirsdag: Sød vælling, derefter fisk med kartofler og sauce.

Onsdag: Suppe eller kål med kød til.

Torsdag: Kærnevælling med sukker og pandekager.

Fredag: Ærter med flæsk.

Hestglide på Voergård 1900. Stående fra venstre med sick: Inspektør C. Christensen
forvalter Jensen - smed Jørgensen. Endvidere ses "Kok Lars" - Anders Jakobsen.
I midten Frits Arp - Christoffer Christensen - i midten Boje Peter Kristian.

Lørdag: Grød og koldt kogt flæsk m. kartofler og sovs.
Søndag: Risengrød el. risvælling m. stegt flæsk og kartofler.

Nogle af landarbejderne fra »Herregårdsliv« fortæller om maden som et hyppigt irritationsmoment – som noget, der kunne bringe sindene i kog, selv om man ellers ikke protesterede. Voergårds landarbejdere ser ud til at have været mere heldige – ihvertfald i Emilie Christensens tid. De mange grøddage var et alment træk i kosten på landet, og trods alt stod der også kød og fisk på menuen en gang om ugen. Men blot ved vi ikke, hvor store rationer hver enkelt fik. Selv om det har betydet en mindre indtægt for familien, at en daglejer var på gårdens kost, har han ihvertfald en gang om dagen fået et rimeligt godt måltid – og mad tre gange dagligt.

Konklusion

Voergård var i hele perioden en veldrevet herregård, som klarede sig gennem landbrugskrisen efter 1875 og var renta-

bel, bl.a. fordi den lagde hovedvægten på den animalske produktion. Dens ejer, P. B. Scavenius, lod gårdens bygninger modernisere og udvidede driften. Dette førte til, at flere daglejere blev ansatte på gården. Men deres lønninger blev holdt på et selv for 1870'erne og 80'erne lavt niveau. Det lave lønniveau har utvivlsomt forøget gårdens rentabilitet. Voergårds daglejere stod – som landarbejderne i perioden generelt – svagt overfor deres arbejdsgiver. Befolkningstilvæksten på landet havde indtil ca. 1880 øget udbuddet af arbejdskraft og presset på jorden. Dette var medvirkende til at holde arbejdslønnen nede. Først efter at afvandringen fra landet var slået igennem efter 1880, og landbrugets ændrede produktionsforhold gjorde småbrugene rentable, vendte denne udvikling. De relativt bedst stillede daglejere på Voergård har nok været de fastere ansatte i gårdens huse. De fik nogle naturalier i tilgift og en større pengeindkomst til fordeling på familiens medlemmer. For de øvrige daglejere kan livsvilkårene have været yderst usikre, med mindre de fik indtægter andetsteds fra, som f.eks. så mange daglejere i perioden fik det fra et hus med nogen jord til. Men selv de, der havde et hus med jord, måtte ofte gå på dagleje i sidste halvdel af 19. årh.

Noter

1. Socialdemokratiet i det danske landbrugssamfund, s. 17.
2. G 31, 165. (G 31 betegner Voergårds godsarkiv).
3. G 31, 62–65, 87–90, 93–95, 105–110.
4. G 31, 8.
5. G 31, 4.
6. G 31, 69–75.
7. P. Christensen: Voergaard, s. 153–54.
8. G 31, 8, 1850–91.
9. Stig G. Rasmussen: Fæstegodssalg på østjyske majorater, i: Bol og By, 2 rk. 1, s. 10–35, 1977.
10. G 31, 4.
11. *ibid.*
12. Inger Jensen: En undersøgelse af dræningens rentabilitet 1850–85, i: Bol og By, 2. rk. 1, s. 81–91, 1977.
13. G 31, 165.
14. G 31, 103.
15. G 31, 165.
16. *ibid.*

17. G 31, 62–65, 87–90, 93–95, 105–110. Resultatet er opnået ved at sammentælle indtægter og udgifter i de fire regnskabsbøger. Indbyrdes overførsler mellem avlsbrug, mejeri, svineavl og skove er trukket fra på såvel indtægts- som udgiftssiden. Det er disse regnskabsbøger, der viser konkrete indtægter og udgifter i driften af Voergård.
18. Sv. Åge Hansen: Økonomisk vækst i Danmark, bd. 1.
19. G 31, 62–65, 87–90, 93–95, 105–110.
20. Martin Zerlang: Bøndernes klassekamp i Danmark, s. 81.
21. Sv. Aa. Hansen, s. 137 og 139.
22. G 31; 69–75.
23. Sv. Aa. Hansen, s. 214.
24. G 31, 62–65, 87–90, 93–95, 105–110.
25. Sv. Aa. Hansen, s. 282.
26. G 31, 62–65, 87–90, 93–95, 105–110.
27. *ibid.*
28. Fridlev Skrubbeltrang: s. 322, I: Skrubbeltrang: Danske Landboforhold, i: K. Hansen: Det Danske Landbrugs Historie s. 300–602.
29. Hans Jensen, s. 60–62 i: Th. Mathiasen (red.) Herregaardene og Samfundet.
30. G 31, 97–98.
31. G 31, 30–49.
32. Folketællingslisterne 1870–1901 for Voer, Albæk og Skæve sogne. Mikrofilm i Rigsarkivet.
33. Vurderingsmændenes erklæring, 1882, (G 31, 102).
34. NEU 23865. (Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser).
35. Pakke med tegninger af Voergårds bygninger (G 31, 103).
36. V. Falbe-Hansen: Til Belysning af Arbejdsspørgsmaalet paa Landet. I: Ugeskrift for Landmænd, 1872.
37. Th. Sørensen: Markarbejdernes Vilkaar i jydsk Hedeamter. Kbh. 1880.
38. P. Knudsen: Sygeforsikring og Alderdomsforsørgelse. Kbh. 1888.
39. Hans-Norbert Lahme: Sozialdemokratie und Landarbeiter in Dänemark, s. 20 og 30.
40. Grelle, s. 17.
41. *ibid.*
42. Holger Gad: Befolknings- og arbejdskraftproblemer i dansk landbrug, I, s. 14–15. Århus 1956.
43. Asger Simonsen: Husmandskår og husmandspolitik i 1840'erne, s. 132.
44. Th. Sørensen, s. 106.
45. Gunnar Solvang: Husmandsbevægelsen i Danmark 1880–1920, s. 62, i: Bol og By 1985: 1.
46. Kristian Hvidt: Flugten til Amerika, s. 215.

47. Lahme, s. 28.
48. G 31, 97–98. Statistisk beregning ud fra begge journaler.
49. *ibid.*
50. *ibid.*
51. Folketællingslister for Voergård m. daglejerhuse, 1880, 1890.
52. P. Knudsen, s. 183.
53. Hvidt, s. 215.
54. G 31, 97–98.
55. Jørgen Pedersen: Arbejdslønnen i Danmark under skiftende Konjunkturer..., Særtryk af Nationaløk. Tidsskrift 1930, s. 58–59.
56. V. Falbe-Hansen: Stavnsbaandsløsningen og Landboreformerne, Kbh. 1888, s. 126.
57. G 357, 28–29, G 263, 58.
58. Det gør f.eks. Knud Dalgaard i sin: Arbejderklassens økonomiske Kaar i Danmark i de sidste 100 Aar, Kbh. 1926.
59. Falbe-Hansen: Til belysning af... Ugeskrift for Landmænd 1872.
60. Jørgen Pedersen, s. 114.
61. G 31, 97–98.
62. G 31, 62–65, 87–90, 93–95, 105–110.
63. Sehested, i: Ugeskrift for Landmænd, 1893.
64. Knudsen, s. 181.
65. Th. Sørensen, s. 70.
66. *ibid.* s. 71.
67. G 31, 4, og NEU 23865.
68. G 31, 98.
69. G 31, 97.
70. Knudsen.
71. Statistiske Meddelelser, 3. rk. 12, 1892.
72. Falbe-Hansen: Stavnsbaandsløsningen... s. 128.
73. Statistiske Medd., 4. rk. 11, 1901–02.
74. Th. Sørensen, s. 72.
75. Fridlev Skrubbeltang: Den danske Husmand, s. 163.
76. G 31, 90.
77. G 31, 97–98.
78. G 31, 30–49.
79. G 31, 98.
80. Folketællingslisterne 1880, 1890 og 1901.
81. Lahme, s. 11.
82. G 31, 30–49.
83. *ibid.*
84. Herregårdsliv, bd. 2.
85. Folketællingslisterne, 1880.
86. NEU 23865.
87. Den Danske Husmand, bd. 1, s. 236–37.

88. G 31, 103.
89. *ibid.*
90. *ibid.*
91. Politikens Danmarkshistorie bd. 12 s. 301 (Vagn Dybdahl).
92. Tegningen af landarbejderhuset ved Englerup er kopieret fra Frilandsmuseet, og opmålt af mig. Den er i 1:100.
93. Yde Andersen: Arbejderne – første slægtled, i: *Dagligliv i Danmark i 19. og 20. årh.* bd. 2, s. 572.
94. Axel Steensberg: *Gamle danske bøndergårde*, s. 41. Kbh. 1978.
95. Vagn Dybdahl: *Dansk Socialhistorie*, bd. 5.
96. *Folketællingslisterne for Voergård med daglejerhuse, 1880.*
97. Edward Shorter: *The Making of the Modern Family*, s. 13.
98. *ibid.* s. 122.
99. *Folketællingslisterne, 1880.*
100. *ibid.*
101. NEU 23865.
102. *Folketællingslisterne 1880.*
103. G 31, 103.
104. Emilie Christensens husholdningsbog, 1898. Udlånt af Henry Jensen, Flauenskjold lokalhistoriske arkiv.